

BİBLİYOGRAFYA :

F. Vigouroux, "Hébreux (Evangile des)", *DB*, III/1, s. 552-553; F. Prat, "Judaïsants", a.e., III/2, s. 1086, 1778-1783; "Nazareen", a.e., IV/2, s. 1521; J. B. Colon, "Judeo-Chrétiens", *DBS*, IV, 1298-1315; H. L. Ellison, "Ebionites", *The New International Dictionary of the Christian Church* (ed. J. D. Douglas), Michigan 1974, s. 326; *NDB*, s. 361; K. Hruby, "Judeo-Christianisme", *Dictionnaire des religions*, Paris 1984, I, 1054-1055, 1057; J. Ries, *Les chrétiens parmi les religions*, Paris 1987, s. 15, 20; E. Cothenet, "Apocryphes du Nouveau Testament", *Dictionnaire des religions*, Paris 1993, I, 97-100; *The Oxford Dictionary of Jewish Religion* (ed. R. J. Z. Werblowsky – G. Wigoder), New York 1997, s. 213, 370; Şinasi Gündüz, *Mitoloji ile İnanç Arasında*, Samsun 1998, s. 98; H.-J. Schoeps, *Yahudi Hristiyanlığı* (trc. Ekrem Sarıçığoğlu), İstanbul 2010; F. V. Vilson, "Judaizing", *IDB*, II, 1005-1006; J. E. Menard, "Judeo-Christianisme", *Catholicisme*, VI, 1153-1157; P. X. Murphy, "Ebionites", *New Catholic Encyclopedia*, Washington 1967, V, 29; J. J. Castellet, "Judaizers", a.e., VIII, 13-14; J. Y. Guggenheim, "Jewish Christian Sects", *EJd.*, X, 38-40; J. Danielou, "Judeo-Christianisme", *Edn.*, IX, 552; W. Beveridge, "Ebionism", *ERE*, V, 139-145; D. M. Kay, "Judaizing", a.e., VII, 609-612; H. Merkel – A. Baumann, "Jewish Christians", *The Encyclopedia of Christianity*, Leiden 2003, III, 33-35.

ÖMER FARUK HARMAN

YAHUDİLİK

H. Mûsâ'nın peygamberi olduğu ilâhî din.

- I. GİRİŞ
- II. TARİH
- III. KUTSAL METİNLER
ve DİNİ LİTERATÜR
- IV. İNANÇ ESASLARI
- V. MÂBED ve İBADET
- VI. MEZHEPLER ve DİNİ GRUPLAR
- VII. YAHUDİLİK ve DİĞER DİNLER
- VIII. İSLÂM KAYNAKLARINDA
YAHUDİLİK
- IX. LİTERATÜR

I. GİRİŞ

İbrâhîmî geleneğe bağlı monoteist din ailesi içinde yer alır ve bu ailenin en eski halkasını teşkil eder. Yahudilik, yayılımı ve etkisi açısından bir dünya dini özelliğine sahip olsa da iç dinamizmi açısından hem millî hem evrensel unsurlar taşımakta, inanç sistemi mânâsında bir din olmanın ötesinde bir hayat tarzını ve dinî-etnik kimliği ifade etmektedir. Aynı dinî geleneğe (Sâmî-İbrâhîmî gelenek) mensubiyetleri sebebiyle Hristiyanlık ve İslâm'la ortak kutsal coğrafyaya ve karşılıklı etkileşimlerin görüldüğü ortak tarihî tecrübeye sahip olan Yahudilik pek çok teolojik, etik ve pratik kural noktasında bu dinlerle benzerlik göstermektedir. Ortak kutsal kitap

literatürü (Ahd-i Atîk), seçilmişlik ve kuruluş kavramları bakımından Hristiyanlığa, tek Tanrı inancı, dinî hukuk ve pratiğe yönelik vurgu ile vahiy inancı bakımından İslâm'a yakın durmaktadır.

Yahudiliğin etnik kökenleri ilk İbrânî atası kabul edilen Hz. İbrâhîm'e ve ondan sonra gelen iki İbrânî atasına, Hz. İshak ile Ya'kûb'a dayandırılmaktadır. Dinî açıdan başlangıç noktası, Ya'kûb'un ya da Tanrı tarafından verilen ismiyle İsrâîl'in on iki oğlundan neşet eden İsrâiloğulları'nın Mûsâ peygamber tarafından Mısır'daki kölelik evinden kurtarılıp Sînâ yarımadasına götürülmeleri ve burada atalarının Tanrı'sıyla ahidleşerek O'ndan Tevrat'ı almaları kabul edilmektedir. Ancak Ahd-i Atîk döneminde (m.ö. XIII-V. yüzyıllar) yaşamış olan İsrâiloğulları'nın dinî uygulamalarını, ikinci mâbed devrinden (m.ö. V – m.s. I. yüzyıllar) itibaren şekillenmeye başlayan sistemli bir din olarak Yahudilik'ten ayırmak için bu ilk aşamayı ifade etmek üzere "eski İsrâîl dini" tabiri kullanılmaktadır. Eski İsrâîl dini, sistemli ve resmî bir dinden ziyade İsrâiloğulları arasında uygulanan farklı inanç ve ibadet biçimlerini, özellikle de ikinci mâbed döneminde resmî inanç haline gelen Yahve tapınmasını belirtmektedir. Buna göre Yahudilik, İsrâiloğulları'nın kutsal topraklara yerleşmesinin ardından uzun bir süreç sonunda krallık, ikinci mâbed ve Talmud dönemlerinde siyasi-hukukî, eskatolojik ve teolojik-mistik boyut kazanmış, ancak Rabbânî gelenek ve Ortaçağ yahudi düşüncesi kanalıyla bugün anlaşılan mânâda dinî sistem halinde teşekkül etmiş, bilhassa modern dönemde kazandığı farklı açılımlar ve kırımlar yoluyla gelişimini sürdürmüştür. Bu anlamda Yahudilik, monolitik (tek ve değişmez bir yapıya sahip) bir sistem olmaktan ziyade, yahudilerin çeşitli dönemlerde farklı kültürlerle (Bâbil, Pers, Grek, Roma, hristiyan Bizans, Sâsânî, müslüman Arap, Osmanlı ve Avrupa) yaşadıkları tecrübe ve karşılıklı etkileşimler neticesinde biçimlenen dinamik bir sistemi ifade etmektedir.

Yahudilik kelimesinin tam karşılığını yahudi kutsal literatüründe bulmak güçtür. Tevrat'ta, İsrâiloğulları'nın tâbi oldukları dini ya da örfü ifade edecek şekilde yahudi kutsal kitabının da ismi olan **tora** ile (öğreti, yasa) **mişpat** ve **huka** (yasa, kural, düzenleme) kelimeleri kullanılmıştır (Çıktış, 12/49; Levililer, 24/22; Sayılar, 15/15-16). Ayrıca Ahd-i Atîk'in (Tanah) geç döneme ait kitaplarında "yasa" ve "hüküm" anlamlarındaki Pers kökenli **dat** (Ezra, 7/12, 14; Daniel, 2/15; Ester, 1/13) ve **din** (Es-

ter, 1/13) kelimeleri yer almıştır. Yahudilik isminin Grekçe'deki karşılığı olan **ioudaismos** ise ilk defa Grekçe konuşan yahudiler tarafından milâdî dönemde (m.ö. II – m.s. I. yüzyıllar) kullanılmıştır (II. Makkabiler, 2/21; 8/1; 14/38; Galatyalılar'a Mektup, 1/13-14). Bu kelime daha sonra **iudaismus** şeklinde Latince'ye ve bu yolla Batı dillerine geçmiştir (Judaism, Judaism, Judaïsme, Judaismo vb.), "yahudilerin bağlı olduğu dinî gelenek" mânâsında özellikle modern dönemde yaygın biçimde kullanılmıştır. Yazılı ve sözlü yahudi literatüründe yer alan ve Yahudilik kelimesini çağrıştıran iki İbrânîce ifade **mityahadim** ile (yahudi olma / görünme) (Ester, 8/17) **dat yehudit** (yahudi örfü, uygulaması) (Mişna, Ketuboth, 7/6). Yahudilik isminin İbrânîce karşılığı olan **yahadut** ise dinî sistemden ziyade yahudi hayat tarzını ifade edecek şekilde Rabbânî literatürde bir yerde geçmiştir (Ester Rabbah, 7/11), Ortaçağ yahudi literatüründe de bu anlamıyla kullanılmıştır. Modern İbrânîce'de bu kelime hem yahudi dinini hem kimliğini belirtmektedir. Ahd-i Atîk'te "İsrâiloğulları'nın dini / örfü" anlamında sıkça yer alan ve bilhassa Mûsâ'nın öğretisi (torat Moşe) şeklinde geçen Tevrat (Torah) kelimesi dinî referansa sahip olup değişmeyen ebedî ilkelere karşılık gelmekte, dolayısıyla kimlikten ziyade bir öğretiyi ifade etmektedir. Özellikle günümüzde kullanıldığı biçimiyle gerek dinî gerekse seküler referanslara, dinamik ve değişken ilkelere sahip olan Yahudilik ise (Yahadut) hem dinî-kültürel bir sisteme hem de kimliğe işaret etmektedir. Yine Tevrat belli bir topluluk (kutsal kavim İsrâîl) oluşturmayı hedefleyen merkezî unsuru, geniş mânâsıyla Yahudilik ise belli bir topluluk (yahudiler) tarafından şekillenen bir olguyu anlatmaktadır. Bu sebeple her dönemde aynı kalan tek bir Tevrat'a karşılık yahudilerin tecrübelerine paralel olarak tarih içinde ortaya çıkan farklı Yahudilik biçimlerinden (Helenistik, Rabbânî, Karâî, Reformist, Muhafazakâr, seküler vb.) bahsedilmektedir.

Bazı yahudi tarihçi ve teologları dinî sistem olarak Yahudiliği (Judaism) etnik yönüyle Yahudilik'ten (Jewishness), yani yahudi toplumundan ayırmaya çalışsa da bir bütün halinde Yahudilik (Yahadut) aynı anda bir dini, kültürü ve topluluğu temsil etmektedir. İsrâiloğulları'ndan bağımsız şekilde mevcudiyetini koruyan, "kendisine tâbi olunan temel unsur" mânâsında Tevrat öğretisinden farklı olarak Yahudilik, yahudi toplumunun yaşadığı değişimlere paralel biçimde ortaya çıkan ve oluşumu-

YAHUDİLİK

nu sürdüren, yani yahudilere bağlı olarak gelişen bir sistemi ifade etmektedir. Bu sebeple, kimi zaman Yahudiliğin özünü belirleme teşebbüsleri çerçevesinde yahudi toplumundan bağımsız şekilde teolojik, etik, felsefî ve mistik boyuta atf yapan araştırmacılar bulunmakla birlikte Yahudilik kavramı, “yahudi topluluğunun dinî kültürü ya da dinî tecrübesi veya geniş anlamıyla kutsal topluluk / millet fikri üzerine kurulu din” şeklinde tanımlanmıştır. Bunun tabii bir uzantısı olarak Yahudilik olmadan yahudilerin varlığını sürdürebileceği, fakat yahudiler olmadan Yahudiliğin varlığını sürdüremeyeceği ifade edilmiştir. Dolayısıyla “yahudilerin var olduğu her devirde mevcut olan dinî-kültürel olgu” mânasında Yahudilik, zaman üstü teo-rik inanç ya da zamanın bir diliminde sabitlenmiş pratik kuralların ötesinde kendini tarih içerisinde ortaya koyan bir sistemdir. Bu anlamda Yahudiliği Yahudilik yapan temel unsur, kavram ve semboller başından itibaren mevcut olsa da Yahudilik, bütün bunların yeni şartlara göre yeniden yorumlanmasıyla var olan ve varlığını sürdüren bir geleneği belirtmektedir.

Yahudiliğin en önemli özelliklerinden biri temelinde hem etnik hem dinî unsuru barındırmasıdır. Zira yahudilerin ve Yahudiliğin başlangıcını oluşturan İsrâil kavmi, belli bir nesebin (Ya’kuboğulları / İsrâiloğulları) Tanrı’nın seçimi ve kutsal topluluk halinde tesisıyla teşekkül etmiş bir etnik grubu ifade etmektedir. Söz konusu dinî-etnik vurgu gelenek içerisinde sıkça tekrarlanan, “Yahudilik Tanrı’nın yahudiler için takdir ettiği dindir” şeklindeki söz de de görülür. Buna göre Yahudilik olgusu tarih boyunca ortaya çıkan bütün etnik, coğrafi vb. ayrışmaların üstünde ahid yoluyla birbirine bağlanmış tek bir topluluk (ethnos) meydana getirme idealine ve tecrübesine dayanmaktadır. Diğer bir deyişle Yahudilik’te bir dini benimsemenin ötesinde bir topluluğun parçası olma bilinci, inançtan ziyade aidiyet esas olmaktadır. Nitekim yahudi geleneğinde yahudi kavmini anlatmak için kullanılan üç ayrı isimlendirmenin (İbrânî, İsrâil, yahudi) hepsi de belli bir şahıs veya kavimle (İbrâhim’in atası Eber, İbrâhim’in torunu Ya’küb ve Ya’küb’un oğullarından Yehuda) bağlantılıdır; yani İbrânî, İsrâil ve yahudi nitelendirmeleri, bunların bilhassa son ikisi dinî motifi de taşımakla birlikte esasen belli bir soya bağlı topluluğu belirtmektedir (bk. YAHUDİ). Arapça’da “Mûsâ dini-ne / şeriatına bağlı” anlamındaki Müsevî kelimesi ise dinî içerik taşımaktadır. Yahu-

diliğin bir diğer önemli özelliği inançtan çok pratiğe vurgu yapmasıdır. Belli bir âmentüden (kredo) ve merkezî dinî otoriteden yoksun olarak gelişen Yahudilik esasen bir eylem ve gelenek dinidir. Bu gelenek içerisinde yahudi kimliğini belirleyen temel ölçütü, kişinin ne düşündüğünden ve neye inandığından ziyade ne olduğu ve ne yaptığı sorusu teşkil etmektedir. Yahudilik kitabî bir din olmasına rağmen doğrudan Ahd-i Atîk (Tanah) literatürüne dayanan bir din özelliği taşımaktan ziyade, Ahd-i Atîk öğretisinin yahudi din âlimlerinin (rabbi / rabban) teşkil ettiği Rabbânî gelenek kanalıyla yorumlanmış ve hâlâ da yorumlanmakta olan biçimdir. Yahudiliği farklı kılan başka bir özellik ise onun Tanrı-İsrâil ilişkisi üzerine yaptığı vurgudur. Tanrı’nın İsrâil’i kendi kavmi olarak seçmesi şeklinde ortaya konan seçilmişlik doktrini ile buna bağlı kavramlar olan ahid, kutsal toprak ve kurtuluş öğretileri Yahudiliğin merkezinde bulunan unsurlardır. Bu yönüyle Yahudilik aynı zamanda bireyden çok toplum fikri üzerine kurulu bir dindir. Öte yandan Rabbânî gelenek tarafından şekillendirilen ve geleneksel Yahudiliğin temelinde yer alan Tanrı-Tevrat-İsrâil üçlemesi, bütün çeşitliliğine rağmen modern yahudi oluşumlarının temelinde yatan birleşene karşılık gelmektedir. Nitekim Yahudilik, Tanrı’nın kutsal vahyi olan Tevrat’ı kutsal kavmi olan İsrâil’e vermesi ya da İsrâil’in Tevrat’ı Tanrı’dan alıp kabul etmesiyle (Sînâ ahdi) başlayan, merkezinde bu hadisenin ve ilgili inancın yer aldığı bir oluşumu belirtmektedir. Farklı biçimlerde yorumlanıp anlaşılma ile birlikte seküler kanat dışındaki hemen her bir yahudi oluşumu kendini ya da varoluş felsefesini bu üçlü unsura vurgu yapmak suretiyle tanımlamaktadır. Bütün bu hususlar, temelinde bulunan değişmez ilkelerin varlığına rağmen Yahudiliği büyük ölçüde mensuplarına göre tanımlanan bir din yapmaktadır. Geniş anlamıyla Yahudilik yahudi toplumunun dinî, tarihî, kültürel ve siyasal tecrübelerinin toplamına eşit olup bu topluluğun içinde bulunduğu bütün çeşitliliği yansıtmaktadır. Belki de bu sebeple, kastedilen bütün mevcut yahudi teşekküllerini kapsayan şemsiye-kavram mânasında Yahudilik değilse, tek bir Yahudilik’ten bahsetmek imkânsızdır. Onun yerine, daha ziyade geleneksel Yahudiliğin devamı olan ve kendini gerçek anlamda tek Yahudilik temsilcisi kabul eden Ortodoks Yahudiliğin yanı sıra birbirinden farklı ve bazan birbirine zıt (Muhafazakâr, Liberal, Hümanist vb.) “Yahudilikler” söz ko-

nusudur. Neticede bütün bu anlayışları aynı ölçüde yahudi kılan şey, bir şekilde yahudi toplumunun ya da farklı yahudi gruplarının tecrübeleri üzerine şekillenmiş olmaları ve farklı biçim ve derecelerde de olsa kendilerini aynı kaynağa ve geleneğe dayandırmalarıdır.

II. TARİH

A) Kutsal Kitap Dönemi. 1. İbrânî Ataları ve İsrâiloğulları’nın Ortaya Çıkışı. Tarihî verilerden ziyade yahudi kutsal metinlerinde yer alan anlatıma dayanan İsrâiloğulları’nın tarihi, soyundan büyük bir millet çıkarmak üzere Tanrı tarafından seçildiğine inanılan ilk İbrânî atası İbrâhim’le başlatılmaktadır. Tevrat’ta göçebe bir İbrânî / Ârâmî şeklinde nitelendirilen (Tekvîn 14/13; Tesniye, 26/5) ve milâttan önce XXI-XX. yüzyıllar arasında Mezopotamya’da yaşadığı kabul edilen İbrâhim, Tanrı’nın vahyi doğrultusunda Ken’an (Filistin) topraklarına göç etmiş ve burada göçebe bir hayat sürmüştür (Tekvîn, 11/31; 12/9). Kalabalık bir nesle sahip olacağına dair ilâhî vadin tecellisi olarak (Tekvîn, 12/2; 13/16) geç yaşta câriyesi Hâcer’den İsmâil, ardından karısı Sâre’den İshak doğmuş, bu iki oğlundan İsmâiloğulları ve İsrâiloğulları neşet etmiştir. Tevrat’ta Tanrı’nın İbrâhim ile bir ahid yaparak kendisini ve soyunu kutlu ve bereketli kıldığı, Ken’an topraklarını mülk olarak soyuna verdiği ifade edilmekte (Tekvîn, 12/2; 15/4-5, 18-21), İbrâhim soyunun taşıyıcısı olarak İshak’ın ve oğlu Ya’küb’un seçildiği, ancak İbrâhim’le yapılan ahidin ve Ken’an topraklarına vâris kılınma vadinin sadece Ya’küb’un soyu için geçerli olduğu belirtilmektedir (Tekvîn, 17/18-21; 21/12-13; 26/2-4; 28/13-15). İbrâhim, İshak ve Ya’küb’dan meydana gelen üç büyük İbrânî atasının ve Ya’küb’un on iki oğlunun (Ruben, Şimon, Levi, Yehuda, İssakar, Zebulun, Dan, Naftali, Gad, Aşer, Yûsuf ve Bünyamin) hikâyeleri, Yûsuf’un Mısır sarayındaki yükselişi, Ken’ân’da baş gösteren kuraklık yüzünden Ya’küb’un ve diğer oğullarının onun himayesinde Mısır’a yerleşmeleri, burada çoğalmaları Tevrat’ın Tekvîn bölümünde ayrıntılı biçimde anlatılmaktadır. 400 veya 430 yıllık bir süreye denk gelen Mısır dönemi (Tekvîn, 15/13; Çıkış, 12/40; Tevrat’ın Grekçe versiyonunda bu süre 215 olarak geçer), İsrâiloğulları’nın geniş bir aileden on iki kabilelik kalabalık bir topluluğa geçiş sürecini oluşturmaktadır.

2. Hz. Mûsâ Önderliğinde Mısır’dan Çıkış ve Sînâ’da Ahidleşme. Mısır’da kısa bir refah döneminin ardından kendilerini tanımayan yeni firavunların yönetiminde

köleleştirilen İsrâiloğulları'nın bu durumu-na Mûsâ peygamber son vermiştir. İsrâiloğulları'nın, Levi soyundan gelen Mûsâ önderliğinde Mısır'dan çıkarılıp mucizevi biçimde Kızıldeniz'den geçirilmeleri, daha sonra Sînâ dağına ulaştırılıp burada Tanrı ile ahidleşmeleri İsrâiloğulları tarihindeki ikinci dönüm noktasını teşkil etmektedir (Çıkış, 5-19). Sînâ ahdi diye isimlendirilen bu ahid kapsamında İsrâil Tanrısı Yahve tarafından Hz. Mûsâ'ya İsrâiloğulları'nın uyması gereken kuralları içeren Tevrat verilmiş, yalnızca İsrâil Tanrısı'na itaat edip Tevrat kurallarına göre yaşamaları karşılığında kendilerine Tanrı'nın has kavmi (seçilmiş kavim) olma ve -ataları İbrâhim'e vadedildiği üzere- Ken'an topraklarını mülk edinme fırsatı bahşedilmiştir (Çıkış, 19-24; Tesniye, 26-29). Mısır'dan çıkış ve Sînâ ahdi klasik görüşe göre milâttan önce XIII. yüzyılda, alternatif görüşe göre ise milâttan önce XV. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşmiştir. Ancak İsrâiloğulları, Mûsâ peygamber zamanında Ken'an topraklarına girememişlerdir. Hz. Mûsâ'nın Tanrı'dan ahid sözlerini (on emir) içeren levhaları almak üzere Sînâ dağına çıkıp orada kırk gün kalması sırasında altından buzağı heykeli yapan ve bunu ilâh edinen İsrâiloğulları, daha sonra Ken'an topraklarında yaşayan halkla savaşmak istememiş ve Mûsâ'ya isyan etmiştir (Çıkış, 32; Sayılar, 13-14). Mısır'dan çıkan bu ilk nesil, İsrâil

Tanrısı'na karşı gelmenin cezası olarak kırk yıl boyunca çöle mahkûm edilmiş, vaad olunan topraklardan (arz-ı mev'ûd) menedilmiştir. Çölde geçirilen kırk yıllık süre yahudi geleneğinde, İsrâiloğulları'nın kutsal topluluk olma yolunda eğitilme ve dinî-etnik bir topluluk haline gelme süreci şeklinde yorumlanmıştır. Bu süre zarfında İsrâiloğulları, Tanrı ile buluşma mekânı olarak inşa ettikleri, on emir levhalarının muhafaza edildiği ahid sandığının da içine konduğu taşınabilir tapınak (toplanma çadırı) eşliğinde ve Tanrı'nın rehberliğinde yaşamışlardır (Çıkış, 25/8-10; 33/7-10). Bununla birlikte çöl dönemi boyunca itaatsiz tutumlarını sürdürmüşlerdir. Mûsâ, vefatından önce İsrâiloğulları'nı bir defa daha toplayarak Sînâ'da yapılan ahdi yenilemiş ve ahde sadık kalmadıkları takdirde Tanrı'nın gazabına uğrayacakları konusunda onları uyarmıştır (Tesniye, 26-30). İsrâiloğulları'nın tarihi, Ahd-i Atık boyunca ahde uyduklarında düşmanlarına karşı Tanrı Yahve'nin desteğini almaları, uymadıklarında ise düşmanlarının eline verilmeleri şeklinde ortaya konmuştur.

3. Yeşû Önderliğinde Ken'an'a Yerleşme. Hz. Mûsâ'nın ölümünün ardından liderlik Yeşû peygambere verilmiştir (Sayılar, 27/12-23; Yeşû, 1/1-2). Ken'an topraklarının büyük kısmı Yeşû önderliğindeki ikinci nesil İsrâiloğulları tarafından ele geçirilmiş ve on iki kabile arasında taksim edilmiştir. Bu taksim, en geniş kabile olan Yahuda kabilesiyle Bünyamin kabilesi ve Yahuda'ya düşen topraktan pay verilen Şimon kabilesi güneyde, diğer kabileler (Ruben, İssakar, Zebulun, Dan, Naftali, Gad, Aşer ve iki ayrı kol sayılan Yûsuf soyuna ait kabileler Efraim ve Menase) kuzeyde kalacak şekilde yapılmış, din adamı sınıfı olarak ayrılan ve topraktan pay verilmeyen Levililer'e ise İsrâiloğulları arasında yaygın ibadet hizmetini yürütmeleri için belli şehirler tahsis edilmiştir (Yeşû, 14-21. bablar). Yeşû peygamber, vefatından önce bütün İsrâil kabilelerini kuzeydeki Şekem bölgesinde (Sâmiriye) toplayarak onlardan, kendilerini Mısır'dan kurtarıp Ken'an topraklarını veren İsrâil Tanrısı'na sadık kalacaklarına ve O'ndan başka ilâh edinmeyeceklerine dair söz almıştır (Yeşû, 24. bab; Tesniye, 27/11). Yeşû'nun ölümünden sonra İsrâil kabileleri, "hâkimler" diye adlandırılan seçilmiş dinî liderlerin önderliğinde yerleşik ziraî düzene geçmişlerdir. Bu dönemde bir yandan Filistîler'le, diğer yandan Ken'an dinî kültürüyle mücadele etmişlerdir. Kendilerini düşmanlarının elinden kurtarmak ve doğru yola iletmek için

gönderilen hâkimlerin çabalarına ve uyarılarına rağmen Ken'anlı kavimlerin yolundan gidip İsrâil Tanrısı yerine bu kavimlerin tanrılarına (Baal, Aştarot vb.) tapmışlardır (Hâkimler, 2, 20-21).

4. Dâvûd ve Süleyman Krallığı. İsrâiloğulları, Filistîler'le (veya Amâlikahılar) mücadeleye devam ettikleri, ilâhî ceza olarak ahid sandığının düşmanlarının eline geçtiği bir sırada Peygamber Samuel'den diğer milletlerde olduğu gibi kendilerini yönetecek ve savaşlarda düşmanlarına karşı önderlik yapacak bir kral istemişlerdir. Bunun üzerine Tanrı önce Bünyamin kabilesinden Saul'ü (Şaul / Tâlût) İsrâil'e kral seçmiş (I. Samuel, 8-15), daha sonra onun yerine Filistîler karşısında gösterdiği kahramanlıkla öne çıkan Yahuda kabilesinden Dâvûd'u kral olarak kutsamıştır (I. Samuel, 16). Mücadele halinde olduğu Saul'ün ölümünün ardından krallığını ilân eden Dâvûd ilk başta sadece mensubu bulunduğu Yahuda kabilesi tarafından kabul görmüş, daha sonra diğer İsrâil kabilelerinin de onayı ile bütün İsrâil üzerine kral olmuştur (II. Samuel, 2-5). Güneydeki Yahuda ile kuzeydeki İsrâil bölgelerini tek merkez etrafında toplamak amacıyla Kudûs'ü (Yeruşalayim / Yeruşalaim) fethedip krallığın merkezi yapmıştır (I. Târihler, 10-15). Tanrı, Kral Dâvûd ile bir ahid yaparak krallığı sonsuza kadar onun soyuna tahsis ettiğini bildirmiştir (II. Samuel, 7). Yahudi geleneğinde kurtarıcı mesîh inancının kökleri Tanrı'nın Dâvûd soyuna yönelik kutsama ve vaadine dayandırılmaktadır. Filistîler'i, Amâlikahılar'ı, Ammonlular'ı, Moablılar'ı ve Edomlular'ı yenen Dâvûd zamanında krallık en geniş sınırlarına ulaşmıştır (II. Samuel, 8, 10). Oğlu ve halefi Kral Süleyman döneminde Kudûs'te görkemli bir mâbed inşa edilmiş, daha önce Filistîler'den geri alınıp Dâvûd zamanında Kudûs'e getirilmiş olan ahid sandığı mâbede yerleştirilmiştir (I. Krallar, 6-8; II. Târihler, 2-8). İsrâil tarihinin altın çağı olan birleşik krallık döneminin milâttan önce X. yüzyıla denk geldiği kabul edilmektedir.

5. Krallığın İkiye Bölünmesi. Kral Süleyman'ın ölümünün ardından krallık kuzeyde İsrâil, güneyde Yahuda krallıkları olmak üzere ikiye bölünmüştür (m.ö. 931). Güneydeki Yahuda ve Bünyamin kabileleri Kral Süleyman'ın oğlu ve halefi Rehoboam'a bağlılıklarını devam ettirirken reform taleplerine karşılık bulamayan kuzeydeki kabileler Efraim kabilesinden Yeroboam'ı kral seçerek bağımsızlıklarını ilân etmişlerdir (I. Krallar, 12). İsrâil kabilelerinin bu tutumu yahudi geleneğinde Tan-

Mısır'dan göçün öncesinde Mısırlıların Mûsâ ve İsrâilliler'in evlerini gözlemelerini gösteren XIV. yüzyılın sonuna ait bir minyatür (Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, MS, nr. A 422, vr. 43^a)

YAHUDİLİK

rı'nın, krallığı Dâvûd soyuna tahsis etmesine karşı baş kaldırı diye yorumlanmıştır. Nitekim bölünmüş krallık döneminde gerek Yeroboam gerek sonraki İsrâil kraları, dönemin peygamberlerinin bütün uyarılarına rağmen Tevrat öğretilerinden sapmış ve politeist uygulamalara yönelmiştir (I. Krallar, 18-19). İsrâil Krallığı ilâhî ceza olarak Asurlular tarafından işgal edilip yıkılmış ve İsrâil kabileleri sürgüne gönderilmiştir (m.ö. 722-721). Bu sürgünle birlikte yahudi geleneğinde "kayıp on kabile" efsanesine dönüşecek şekilde, güneydeki Yahuda ve Bünyamin kabileleriyle Levililer dışında kalan İsrâil kabilelerinin varlıklarının sona erdiği kabul edilmiştir. Sâmirîler diye bilinen ve yahudi toplumuna dahil edilmeyen grubun kökenleri de bu döneme dayandırılmaktadır (II. Krallar, 17; bk. SÂMİRİLER).

6. Bâbil Sürgünü. Kuzeydeki krallığın yıkılmasından sonra güneyde Kral Hizkiya (m.ö. VIII. yüzyıl) ve Kral Yoşiya (m.ö. VII. yüzyıl) dönemlerinde mâbedin putlardan temizlenmesini, ibadetin merkezleştirilmesini ve Yoşiya zamanında -kayıp durumdaki- Mûsâ'nın Tevrat kitabının bulunmasıyla birlikte Tevrat öğretisinin yeniden tesisini esas alan iki ayrı dinî reform gerçekleştirilmiştir. Fakat bu ahde dönüş çabalarına rağmen monoteist inançtan tekrar sapmalar başlamıştır. Kısa süre sonra Ya-

huda Krallığı'nın kuzey bölgesi Asurlular tarafından işgal edilmiş, bir asır sonra da Yahuda Krallığı, Bâbilîliler'in (Kaldeliler) denetimine girmiş ve Yahuda halkının karşı isyanı sonucunda Buhtunnasr (II. Nebukadnezar) yönetimindeki Bâbil ordusu tarafından yıkılmıştır (II. Krallar, 22-25). Sürgün dönemi peygamberleri, İsrâil ve Yahuda krallıklarının yıkılmasının sebebini her iki halkın Tanrı ile yapılan ahidden uzaklaşmasına ve yabancı tanrılara ibadet etmesine bağlamıştır (Yeremya, 34-40; Hezekiel, 5-6, 16; Hoşea, 1-13). Süleyman Mâbedi'nin yıkılıp Yahuda halkının âlim ve seçkin kesiminin Bâbil'e sürülmesi ve yarım asırlık bir süre burada sürgün hayatı yaşamasıyla sonuçlanan bu ikinci yıkım yahudi tarihinin ilk büyük sürgünü ve en önemli hadiselerinden biri kabul edilmiştir (Bâbil sürgünü, m.ö. 586-538). Bu yıkım ve sürgün tecrübesi aynı zamanda on iki kabileden geriye kalan ve daha çok Yahuda, Bünyamin ve Levi soyu ile özdeşleştirilen İsrâiloğulları'nın tamamen monoteizmi benimsemesinde bir dönüm noktası kabul edilmiştir.

B) İkinci Mâbed Dönemi. 1. Sürgünden Dönüş ve İkinci Mâbedin İnşası. Persler'in (Ahamenişler) Bâbilîliler'i yenilgiye uğratmasının ardından Filistin topraklarının yeni hâkimi olan Pers Kralı Koreş, sürgündeki İsrâiloğulları'nın Yahuda'ya dönmelerine ve burada yeniden teşkilâtlanmalarına izin vermiştir (m.ö. 538). Bu süreçte önce Kral Darius döneminde Kudüs'teki eski mâbedin yerine yeni bir mâbed inşa edilmiştir (m.ö. 515). Daha sonra Levi soyundan gelen kohen-din âlimi Ezrâ ve Yahuda valisi konumuna getirilen Nehemya'nın Kral Artahaşta'nın desteğiyle yürüttüğü faaliyetler doğrultusunda (m.ö. 444-398) Kudüs şehri ve Yahuda halkı tekrar yapılandırılmıştır. Bilhassa Ezrâ'nın dinî reformu çerçevesinde yıkım sırasında mevcut nüshaları kaybolan ve Yahuda halkı tarafından unutulmuş Tevrat kitabı halka okunup açıklanmış, tek tanrı olarak Yahve tapınması resmî inanç şeklinde benimsenmiş. Şabat (Sebt) uygulaması tekrar tesis edilmiş, Yahuda halkı arasında yaygın olan yabancı kadınlarla evliliklere son verilmiş, yabancı eşlerle çocukları toplumdan dışlanmıştır (Ezrâ, 4-10; Nehemya, 4-8). Bundan dolayı yahudi geleneğinde Ezrâ, Tevrat'ın İsrâiloğulları'na yeniden kazandırılmasını sağlayan kişi, bir nevi ikinci Mûsâ olarak yüceltilmiştir. Akademik çevrelerde ise Ezrâ mevcut haliyle Tevrat'a son şeklini veren redaktör kabul edilmektedir. Bu dönemde ayrılıkçı diye nitelen-

dirilen Sâmirîler de yahudi toplumundan dışlanmıştır. İkinci mâbedin inşasıyla başlayıp mâbedin Romalılar tarafından milâttan sonra 70'te yıkılmasına kadar süren bu dönem aynı zamanda Yahudiliğin sistemleşmeye başladığı dönemdir. İsrâiloğulları'nın Pers, Grek ve Roma yönetimlerinde yaşayıp onların kültürlerinin etkisine mâruz kaldığı, ayrıca yahudi Haşmonay hânedanı yönetiminde bağımsızlık elde ettiği bu dönem, İsrâiloğulları'nın tam mânasıyla monoteist bir toplum haline gelmesinin yanı sıra mâbed, ibadet ve sınıflar arası ilişkiler açısından Tevrat'ın Levililer ve Sayılar kısmında yer alan birçok kuralın, sinagog, düzenli dua geleneği, Tevrat çalışması, yabancıların Yahudiliğe kabulü, âhiret ve mesîh gibi inanç ve uygulamaların, bu arada Tevrat'ın Ârâmîce tercümelerinin de (targum) ortaya çıktığı devreye tekabül etmektedir. Bir sonraki aşamada Grek-Roma kültürünün İsrâiloğulları üzerinde etkili olduğu bu dönem, aynı zamanda milâttan sonra III. yüzyılın sonlarına kadar sürecek şekilde Helenistik dönem diye adlandırılmıştır.

2. Grek Yönetimi ve Yahuda Halkının Helenleştirilmesi. Makedonya Kralı Büyük İskender'in Persler'in kontrolündeki Filistin topraklarını ele geçirmesiyle birlikte Yahuda bölgesinde Grek hâkimiyeti ve etkisi başlamıştır (m.ö. 332). Kısa süre sonra Büyük İskender'in ölümüyle imparatorluğa ait topraklar komutanları arasında paylaştırılmış, Yahuda halkı önce Mısır merkezli Ptolemaios (m.ö. 322-200), daha sonra Suriye merkezli Selevkos (m.ö. 200-164) krallıkları tarafından yönetilmiştir. Bu dönemde mâbed kültü etrafında şekillenen ve Ârâmîce konuşan yahudilerin oluşturduğu Filistin Yahudiliği yanında Mısır (İskenderiye), Akdeniz (Antakya) ve Ege havzasında Grekçe konuşan yahudilerin teşkil ettiği, Helenistik geleneğin etkisi altında gelişen diaspora Yahudiliği ortaya çıkmıştır. İskenderiye yahudi cemaati için Tevrat'ın Grekçe'ye "Yetmişler" (Septuagint) diye bilinen çevirisi yapılmıştır. Sonraki Roma döneminde yaşayan ve Tevrat üzerine alegorik yorumlarıyla tanınan yahudi düşünürü Filon da (Philo) yine bu cemaat içinden çıkmıştır. Grek döneminde kuzeydeki Sâmiriye bölgesi yeniden yapılandırılarak Şekem'de Gerzîm / Gerizîm dağının eteğine bir Sâmirî mâbedi inşa edilmiştir. İsrâiloğulları tarihi açısından bu dönemin en önemli hadisesi, Selevkos yönetimi tarafından Yahuda'nın seçkin kesiminin desteğiyle yürütülen Helenleştirme politikasına karşı Makkabi İakabıyla anılan ve ko-

Mûsâ'nın on emir tabletlerini alışı tasvir eden XIV. yüzyıla ait bir minyatür (Muze'on Yisrael-Yarushalayim, MS, nr. 180/52, vr. 154^a)

hen soyundan gelen bir ailenin liderliğinde dindar yahudi kesimin silâhlı direnişe başlaması (m.ö. 167-164), ağır kayıplara rağmen zaferle neticelenen direnişin ardından Yahuda bölgesinin başkohenlik konumuna getirilen Haşmonay hânedanının yönetimine geçmesi ve daha sonra yarı bağımsız bir krallık statüsüne kavuşmasıdır (m.ö. 143-63; I ve II. Makkabiler).

3. Yahudi Haşmonay Yönetimi ve İlk Yahudi Gruplaşması. Yahudi Haşmonay döneminde yahudilere uygulanan Helenleştirme siyaseti tam tersine çevrilerek krallık haline gelen Yahuda bölgesindeki yahudi olmayan gruplar (İdumiler ve İturliler) siyasal ve ekonomik sebeplerle zorla yahudileştirilmiştir. Bütün bu gelişmeler yanında bu dönemde Filistin Yahudiliği bünyesinde Ferisilik, Sadûkilik ve Essenilik adıyla adlandırılan üç büyük yahudi cemaati ortaya çıkmıştır. Bu yahudi gruplaşmasında, Helenleştirme sürecinin yahudi kimliği ve toplumu üzerinde meydana getirdiği dejenerasyona yönelik tepkinin ve ardından siyasal ve ekonomik iktidar hırslıyla hareket eden Haşmonay hânedanının yönetiminde yaşanan hayal kırıklığının etkili olduğu kabul edilmektedir. Yahuda halkının küçük fakat seçkin kesimini temsil eden söz konusu cemaatlerin toplumu ne derece etkilediklerini tam olarak söylemek güçtür. Ancak ağırlıklı olarak Tevrat âlimlerinden (soferim) teşekkül eden ve sayıca en büyük grubu meydana getiren Ferisiler'in, mâbed hizmetiyle görevli din adamı sınıfının oluşturduğu aristokrat-muhafazakâr Sadûkiler ile münzevi-apolitik karakterli Esseniler'in aksine mâbedin yıkılmasından sonra da varlığını sürdürdüğü ve Rabbânî Yahudiliğin teşekkülünde önemli rol oynadığı bilinmektedir. Bu gruplara yönelik başlıca atıflar antik yahudi tarihçisi Yosefus'un ve Filon'un eserlerinde, Ahd-i Atîk'te ve Rabbânî literatürde yer almaktadır.

4. Roma Yönetimi ve İkinci Mâbedin Yıkılması. Romalılar'ın zayıflayan Selevkos Krallığı'nı ve Haşmonay yönetiminde taht kavgalarının yaşandığı Yahuda'yı ele geçirmesiyle birlikte (m.ö. 63) Yahuda Krallığı sona ermiştir. Fakat Roma döneminde yahudiler sayıca çoğalmış, bilhassa üst düzey Romalılar arasında yahudi dinî kültürü -tek tanrı inancı ve bazı ritüeller bağlamında- rağbet bulmuştur. Yahuda bölgesi üzerinde tekrar alevlenen iktidar mücadelesi neticesinde Roma yönetimi -zorla yahudileştirilmiş- İdumi soyundan gelen Herod'u Yahuda'ya kral yapmıştır (m.ö. 40). Kudüs'teki mâbed Herod tarafından

yeniden inşa edilip surlarla çevrilmiştir. Herod'un ölümünden sonra (m.ö. 4) Yahuda doğrudan Roma yönetimine bağlanmıştır. Bu dönemde İsa Mesih hareketi ortaya çıkmış, tebliğiyle taraftar toplayan İsa Mesih yahudi din adamlarının şikâyeti üzerine Roma Valisi Pilatus tarafından yalancı mesihlikle suçlanarak çarmıha gerilmiştir. Öte yandan Roma yönetimiyle yahudi halkı arasındaki ilişkiler söz konusu olduğunda mutlak üstünlük iddiasında bulunan Romalı yöneticilerin zaman zaman yahudilerin dinî hayatına ve bilhassa mâbede müdahalesi yüzünden karşı direniş ortaya çıkmıştır. 66 yılında mâbed hazinesine yönelik bir müdahale gerginliği daha da arttırmış, yahudiler arasında kurtuluş beklentisinin yüksek olduğu bu dönemde, kurtuluşu bizzat getirme iddiasıyla ortaya çıkan ve radikal tutum sergileyen devrimci-fanatikler tarafından Roma'ya karşı kanlı bir isyan başlatılmıştır. Bugünkü Irak sınırları içinde hüküm süren ve yahudi dinini benimseyen Parsî Adiabene Krallığı'nın yönetici sınıfı da yahudilerin direnişine destek vermiştir. Dört yıl süren çatışmalar neticesinde Kudüs, Romalılar tarafından kuşatılmış ve mâbed yıkılmış (70), son direnişçi grup, Öludeniz yakınında bulunan Masada bölgesindeki kuşatmada topluca intihar ederek tarih sahnesinden silinmiştir (73-74). Bu büyük isyanın ardından yine başarısızlıkla sonuçlanacak bir yahudi isyanı daha çıkmıştır. İsyanı başlatan ve geniş destek bulan Bar Kohba başlangıçta yahudi halkının mesih beklentisine cevap verecek bir zafer kazansa da (132-135) kısa bir süre sonra Roma yönetimi tarafından devre dışı bırakılmıştır. Bunun üzerine yahudiler Kudüs'ten çıkarılmış ve Yahuda bölgesinin ismi Filistin (Palaestina) şeklinde değiştirilmiştir. Bundan önce ortaya çıkan diaspora merkezli bir diğer isyanda da (115-117) Mısır yahudi cemaati büyük kayıp vermiştir.

C) Talmud Dönemi. 1. Hristiyan Roma Yönetimi ve Filistin Yahudiliği'nin Gerilemesi. Yahudi sözlü literatürünü oluşturan Mişna ve Talmud'un derlendiği (III-VII. yüzyıllar) bu dönem sözlü gelenek yoluyla gelişen Rabbânî Yahudiliğin ortaya çıktığı devredir. Bu dönemde yahudi dininin merkezine ikinci mâbed döneminde ağırlıklı yere sahip olan mâbed, kurban ibadeti ve kohen sınıfı yerine yine ikinci mâbed döneminden itibaren önem kazanmaya başlayan Tevrat, sinagog ibadeti ve din âlimleri (rabbiler) geçmiştir. Mâbedin yıkılmasının ardından Filistin'in kuzeyinde Taberiye'de kurdukları din akademilerinde Ferisiler'in açtığı yoldan Tevrat'ı yorumlamak suretiyle yahudi sözlü geleneğinin (sözlü Tevrat = Talmud) şekillenmesini sağlayan rabbiler aynı zamanda sinagoglarda icra edilen düzenli ibadet geleneğini meydana getirmişlerdir. Din âlimleri sınıfının taşıdığı otoriteden dolayı Rabbânî dönem olarak da adlandırılan bu dönemde küçük bir yahudi mezhebi şeklinde ortaya çıkan Hristiyanlık, Roma -sonraki adıyla Bizans- İmparatorluğu'nun resmî dini ve Yahudiliğe rakip gelenek haline gelmiştir (IV. yüzyıl). Rabbânî Yahudiliğin teşekkülünde, "yeni İsrâil" iddiasıyla ortaya çıkan ve kısa sürede başta Kudüs olmak üzere yahudi kutsal topraklarının yönetimini ele geçiren hristiyanların tezlerine karşı yahudi ahdinin ve dininin devamlılığını savunma ihtiyacı önemli rol oynamıştır. Hristiyan Roma yönetiminin baskısı altında yaşayan ve V. yüzyıldan itibaren Taberiye'deki din akademilerinden ve merkezî idare sisteminden mahrum kalan Filistin yahudi cemaati daha ziyade sinagog çevresinde bir yapılanmayla varlığını sürdürmüştür.

2. Sâsânî Yönetimi ve Bâbil Yahudiliği'nin Yükselişi. Bu dönemde Filistin Yahudiliği'nin gerilemesine karşılık Irak merkezli Bâbil Yahudiliği yükselişe geçmiştir.

Anadolu'da kurulmuş ilk yahudi ibadetgâhlarından biri olan III. yüzyıla ait Sardes Sinagogu - Salihli / Manisa

YAHUDİLİK

Parsî yönetiminin serbestlik ortamında gelişen Bâbil yahudi cemaati, III. yüzyıldan itibaren Sâsânî yönetiminde iniş çıkışlara rağmen sahip olduğu dinî-siyasî serbestlik ve birbiriyle yarış halindeki din akademileri (Sura, Nehardea, Pumbedita), buna paralel yüksek ilmi seviye sayesinde uzun süre Yahudiliğin dinî-entelektüel temsilcileri konumunda olmuştur. Bâbil bölgesi rabbileri, iki ayrı Talmud literatürü içinden daha muteber kabul edilen Bâbil Talmudu'nu meydana getirmişlerdir. Bâbil yahudi cemaatinin dinî-entelektüel liderliği Abbâsî döneminde de sürmüştür. Dönemin en bilgili rabbileri olarak şöhret kazanan bu rabbilere (geonim) diğer yahudi cemaatlerine mensup din âlimlerinden gelen sorular ve bu sorulara verilen cevaplar doğrultusunda VIII. yüzyılın ortalarından itibaren Responsa (Teşuvot) adı verilen yahudi fetva literatürü ortaya çıkmıştır.

D) Ortaçağ Dönemi. 1. Yahudi-Müslüman Münasebeti. Arap yarımadasında başlayıp doğuda Irak bölgesine ve Ön Asya'ya, batıda İber yarımadasına kadar uzanan geniş bir coğrafya üzerinde farklı müslüman devletlerin kurulduğu İslâm döneminde yahudilerin müslümanların yönetimi altında çoğunlukla serbest olarak yaşadıkları ve Arap-müslüman kültürünün etkisiyle açılım ve gelişme gösterdikleri bir nevi müsamaha ve fırsatlar ortamı doğmuştur. İslâm peygamberi döneminde Hicaz bölgesinde Medine'de başlayan ilk yahudi-müslüman münasebeti olumsuz neticelense de başta Halife Ömer olmak üzere dört halife döneminde ve ardından Emevî ve Abbâsî yönetimlerinde Arap yarımadasında Vâdilkurâ, Hayber ve Yemen'de, müslümanların kontrolüne geçen Suriye, Mısır, Filistin toprakları ile Irak bölgesinde ve Endülüs'te yahudilerin dinî ve sosyokültürel açıdan teşkilatlanıp gelişmelerine imkân tanınmıştır. Roma döneminde Kudüs'ten sürülen yahudilerin uzun bir aradan sonra şehre tekrar kabul edilmeleri bölgenin Hz. Ömer tarafından fethiyle gerçekleşmiş (637), Kudüs yahudi cemaatinin Haçlılar tarafından kıyıma uğramasının (1099) ardından şehirde yeni bir yahudi yapılanması da Selâhaddin-i Eyyûbî'nin bölgeyi fethinden sonra gerçekleşmiştir (1187). Çeşitli müslüman yönetimleri tarafından getirilen kısıtlamalara ve istisnâî de olsa din değiştirme baskısına rağmen (Muvahhidler, XII-XIII. yüzyıllar) gerçekte İslâm dini başından itibaren yahudileri İslâm tebliğinin önemli muhataplarından kabul etmiş, kendilerine Ehl-i kitap kapsamındaki zimmî statüsü altında

yaşama ve dinlerini icra etme hakkı tanımış, bilimsel ve sosyal seviyede yahudi-müslüman ilişkilerine zemin hazırlamıştır. Yahudilerin müslümanların yönetiminde yaşadıkları en parlak dönemlerin başında "yahudi altın çağı" denilen Endülüs Emevî döneminin yanı sıra (X-XII. yüzyıllar) Bağdat merkezli Abbâsî yönetiminin ilk dönemi (VIII-IX. yüzyıllar), Mısır merkezli Fâtımî dönemi (X-XII. yüzyıllar) ve Osmanlı Devleti'nin yükseliş dönemi (XV-XVI. yüzyıllar) gelmektedir.

2. Abbâsî Yönetimi ve Karâilik Mezhebinin Ortaya Çıkışı. VIII-IX. yüzyıllarda Avrupa yahudileri dışındaki yahudilerin büyük çoğunluğu Arabistan, Irak, Ön Asya, Kuzey Afrika ve Endülüs üzerinde hüküm süren Abbâsî Devleti'nin yönetiminde yaşamıştır. Bilhassa Pers-Sâsânî idaresinde yükselmeye başlayan Irak merkezli Bâbil yahudi cemaati, cemaatin siyasî liderleriyle (reş galuta / re'sülcâlût) Sura ve Pubmedita, daha sonra Bağdat'taki yahudi din akademilerine başkanlık eden ve cemaatin mânevî lideri ve baş hâkimi olan rabbiler sayesinde Abbâsî döneminde dünya Yahudiliğinin lideri konumuna yükselmiştir. X. yüzyıldan itibaren Yahudiliğin merkezi Irak'ın yanı sıra Emevîler yönetimindeki Endülüs'e ve Fâtımîler'in idaresindeki Kuzey Afrika'ya kaymıştır. Yahudilik açısından Abbâsîler döneminde görülen önemli hadiselerden biri, Talmud ve rabbilerin otoritesi üzerine kurulan Rabbânî Yahudiliğe alternatif olarak Karâî Yahudiliği'nin ortaya çıkışıdır. Kökenleri eskiye giden bu hareketin mezhepleşme süreci VIII. yüzyılda Bağdat'ta yaşayan Anan ben David'le başlatılmaktadır. Önceleri Anan'a nisbetle Ananîler (Anâniyye / Ananiyyim) diye adlandırılan bu grubun sözlü Tevrat'ı ve Rabbânî otoriteyi reddetmek suretiyle bir nevi Tevrat'a dönüş hareketinin öncülüğünü yapmasında İslâm'ın da etkisinin bulunduğu kabul edilmektedir. Bu grup sözlü geleneği reddetmesinden dolayı Sadûkîler'in devamı gibi görülmüştür. Anan'ın ölümünden sonra görüşleri, Irak yahudi cemaatinin yönetici ve seçkinler sınıfına karşı genellikle fakir tabakaya mensup taraftarları yoluyla Filistin'e yayılmış ve burada önemli bir cemaatleşme meydana gelmiştir. IX. yüzyıldan itibaren bu oluşum Rabbânîlik karşıtı farklı unsurlarla (İseviyye ve Yudgâniyye) birleşerek Karaim diye isimlendirilmiştir. Kudüs'ün Haçlılar tarafından işgali sırasında kıyımdan kurtulan mezhep mensupları Mısır, Anadolu ve Kırım bölgelerine kaçarak buralarda kendi cemaatlerini teşkil etmiş, bir kısmı daha

sonra Bizans döneminde İstanbul'a ve Doğu Avrupa'ya geçmiştir. İbrânîce'ye büyük önem veren Karâîler'in yazdıkları İbrânîce gramer ve sözlük kitaplarının yanı sıra bazan yahudi Arapça'sıyla kaleme aldıkları felsefi, apolojetik ve manzum eserler dönemin yahudi entelektüel hayatına önemli katkı sağlamıştır. Ayrıca Tevrat'ın standart yazma metinlerinin (masora) oluşumunda Karâî âlimlerinin etkisinin bulunduğu kabul edilmektedir.

3. Sefarad ve Aşkenazi Ayrışması. Bu dönemde Rabbânî Yahudilik içerisinde Sefarad ve Aşkenazi gruplaşması ortaya çıkmıştır. Temel dinî farklılıklardan ziyade sosyal yapılanma, kültürel âdet ve uygulamalar, dua geleneği, kullanılan dil ve İbrânîce'nin telaffuz şeklinde kendini gösteren bu ayrışma günümüzde de sürmektedir. Filistin geleneği üzerine temellenen Aşkenazi yapılanması Roma yoluyla Orta Avrupa'ya (Almanya ve Fransa), oradan Doğu Avrupa'ya (Polonya ve Rusya) yerleşen yahudilerden, Bâbil Yahudiliği'nin devamı olan Sefarad yapılanması ise İspanya-Portekiz ve Kuzey Afrika kökenli yahudilerden meydana gelmekte, günümüzde ayrıca Ortadoğu ve Asya kökenli yahudiler (Mizrahim) için de kullanılmaktadır. Arka planda yer alan Filistin ve Bâbil tesirinin yanı sıra yayıldıkları coğrafyada hâkim olan hristiyan ve müslüman medeniyetleri de bu iki geleneğin gelişiminde etkili olmuştur. Daha ziyade müslüman coğrafyasında yaşayan ve yükselişe geçen İslâm medeniyetinin etkisiyle hem dinî hem ilmi açıdan canlı bir ortamdan faydalanan Sefarad yahudileri (Sefardim), hristiyan Ortaçağ'ında kilise baskısına mâruz kaldıklarından genellikle dışa kapalı ve muhafazakâr bir anlayış geliştiren Aşkenazi yahudilerinden (Aşkenazim) daha ileri seviyede bulunuyor ve dünya yahudilerinin çoğunluğunu teşkil ediyordu. Bu durum XVIII. yüzyıl başlarına kadar büyük ölçüde devam etmiştir. Başta Abbâsîler, Endülüs Emevîleri ve Fâtımîler olmak üzere müslüman Arap yönetimlerinde ve daha sonra Osmanlı yönetiminde ticaretten çiftçiliğe, el sanatlarından tıbbı ve siyasete kadar uzanan çeşitli iş kollarında varlık gösteren yahudi cemaati içerisinde üst düzey mevkilere yükselip siyasî-malî dayanışmanlık, kumandanlık, elçilik ve hatta yöneticilik, vezirlik gibi görevler icra edenler mevcuttur. Benzer bir durum ilmi ve dinî alan için de geçerlidir. Görüşleri ve eserleri hem Aşkenazi hem Sefarad yahudileri için günümüzde de referans kay-

nağı olan İbn Meymûn, Saîd b. Yûsuf el-Feyyûmî, İbn Cebîrol, Bahye İbn Pekuda ve İbn Ezrâ gibi önemli Ortaçağ yahudi âlimleri Irak, Endülüs ve Kuzey Afrika'da gelişen Sefarad cemaatleri içinden çıkmıştır. Bu yahudi âlimlerinin görüşlerinde Aristoculuk ve Yeni Eflâtunculuğun yanı sıra Mu'tezile kelâmı ile fıkıh, usûl-i fıkıh ve tasavvuf gibi İslâmî disiplinlerin etkisi olmuştur. Söz konusu Sefarad âlimleri, Tevrat yorumu ve yahudi dinî hukukunun yanı sıra felsefî-etik ve mistik konularla ve şiirle de uğraşmış, bu sahalarda önemli eserler vermişlerdir. Bu dönemde Talmud devrinde hâkim olan Ârâmîce'nin yerini Arapça almış, Tevrat Arapça'ya çevrilmiş ve İbrânîce eserlerin yanında Sefarad yahudilerine ait zengin bir Arapça literatür ortaya konmuştur. Daha sonra hristiyan yönetimindeki İspanya'da kendi aralarında Katalan İspanyolcası ile İbrânîce karışımı bir dil konuşan Sefarad yahudileri, hristiyan İspanya'sından kovulduktan sonra gittikleri yerlerde ve Osmanlı topraklarında da Ladino diye adlandırılan bu dili konuşmaya devam etmişlerdir.

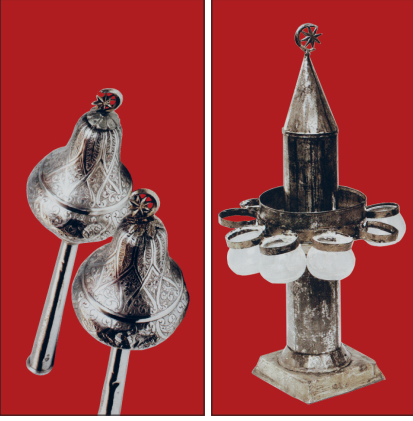
4. Bizans ve Avrupa Yahudileri. Yahudilerin aynı dönemde hristiyan Bizans ve Avrupa yönetimlerindeki durumu ve hristiyanlarla ilişkileri söz konusu olduğunda yahudi-müslüman münasebetine göre daha çalkantılı ve gerilimli bir süreçten bahsetmek gerekir. Yahudi kutsal kitap literatürüyle seçilmişlik, mesih ve kurtuluş doktrinlerine ortak olan Hristiyanlık bütün bu unsurları kendi teolojisi içerisinde farklı ve yeni bir tarzda yorumlamış, buna paralel olarak yahudi-hristiyan polemiklerinin öncülüğünü yapan kilise babaları tarafından İsa Mesih'in ölümünden sorumlu tutulan yahudiler Tanrı'nın seçilmiş kavmi konumundan "Tanrı katili" konumuna getirilmiştir. Bunun yanı sıra başta Kudüs olmak üzere yahudilerin kaybettiği kutsal toprakların kısa süre içinde hristiyan Roma'nın yönetimine girmesi ve hristiyanlaştırılması Ortaçağ boyunca sürececek olan yahudi-hristiyan gerilimini harekete geçirmiştir. Hristiyan Roma yönetiminde yahudiler tolerans görmelerine rağmen pagan Roma yönetiminin geç döneminde (III. yüzyıl) elde ettikleri vatandaşlık haklarından büyük ölçüde yoksun bırakılmış, sosyal konum ve hristiyanlarla münasebetin yanı sıra dinî hayat noktasında da Bizans dönemi boyunca sürececek bir dizi kısıtlamaya mâruz kalmıştır. Bilhassa ikona karşıtı hristiyan hareketinde etkilerinin bulunduğu inanılan yahudilerin, hareketin IX. yüzyılda bastırılma-

sından sonra Hristiyanlığa geçmeye zorlandıkları, bir kısmının kaçarak Yahudiliği benimseyen Türk Hazar Devleti'ne sığındığı nakledilmektedir. Ortaçağ Avrupası'nda da yahudiler, başta Germen Kralı Şarlman (VIII. yüzyıl) olmak üzere çeşitli kraların yönetiminde serbestlik ortamından yararlanmakla birlikte sık sık kısıtlama ve baskılara mâruz kalmış, yaşadıkları ülkelerden kovulmuş ve toplu katliamlara uğramışlardır. Ortaçağ boyunca yahudilerin sıkça ülke değiştirmelerinin arkasındaki sebeplerin başında "kovulma fermanları" gelmektedir. Müslüman yönetimleriyle hristiyan yönetimleri arasındaki en önemli fark, ilkinde yahudiler zimmî statüsünde bir nevi vatandaşlık hakkına sahipken ikincisinde özellikle prenslerin etkisindeki Batı Avrupa krallıklarında onların mülkiyeti altındaki serfler olarak değerlendirilmiştir. Yahudileri kendi adlarına hristiyan halka karşı tefecilik yapmak üzere kullanan yerel yöneticiler bunları sömürdükten sonra sınır dışı etmişlerdir. Bunun yanında, hristiyan halk arasında hâkim olan dinî ve ekonomik temelli yahudi aleyhtarlığı, ekonomik istikrarsızlığın tırmandığı dönemlerde tefecilik ve büyücülükle özdeşleştirilen ve Tanrı katili olarak görülen yahudilere yönelik şiddet, yağmalama ve katliam eylemleri biçiminde kendini göstermiştir. Bilhassa yahudilere uygulanan din değiştirme baskısı, görünüşte Hristiyanlığa geçseler de gizlice yahudi kimliklerini sürdüren kriptoyahudilerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Kripto-yahudilerin en iyi bilinen örneği, XV. yüzyıl hristiyan İspanya'sında ölüm ve sürgün tehdidi karşısında vafit olmayı kabul eden, daha sonraki dönemlerde Osmanlı topraklarında ve Avrupa'da ortaya çıkan heretik mesihî yahudi hareketlerinde etkili olan Marano'lar'dır (converso). Avrupa yahudilerinin genel manzarası böyle olmakla birlikte, çeşitli hristiyan yönetimleri arasındaki farklılıklardan dolayı kimi dönemlerde serbestlik ortamında yaşayan yahudi cemaatlerinin yanı sıra gerek ilmi ve siyasi gerekse mistik ve edebî konularda öne çıkmış yahudi şahsiyetler ve akımlar söz konusudur. Uzun süre hem yazı dili hem de farklı yahudi cemaatlerin ortak dili olarak Latince ile birlikte o dönem hristiyan toplumları için uluslar arası dil konumundaki Fransızca'yı benimseyen Aşkenaz yahudileri daha geç dönemlerde Ortaçağ Almancası, İbrânîce ve Ârâmîce karışımı bir dil olup bugün Doğu Avrupa yahudileri tarafından hâlâ konuşulan Yidişçe'yi oluşturmuş, bu dilde kutsal kitap

kıssa ve tercümelerinin yanında manzum vaaz ve dua örnekleri, etik ve folklor kitaplarını içeren zengin bir literatür ortaya koymuşlardır.

5. Osmanlı Yahudileri. XIII. yüzyıldan itibaren müslüman hâkimiyetindeki bölgelerin hristiyan yönetimine geçmesiyle birlikte yahudilerin çoğunluğu Avrupa'da ve hristiyan ülkelerinde yaşamaya başlamıştır. Bunun yanında gerek Akdeniz ve Ege bölgesinde gerekse Osmanlı Devleti'nin ilk başşehri olan Bursa gibi şehirlerde antik dönemden itibaren yahudiler bulunmuş, sonraki dönemlerde de başta İstanbul olmak üzere Osmanlı Devleti çeşitli şehirlerde büyük bir yahudi nüfusunu barındırmıştır. Osmanlı toprakları İstanbul'un fethinin ardından, en eski yahudi cemaatlerinden olan Bizans yahudilerinin (Romanıyot) yanı sıra önemli bir Karâî cemaatine, Alman ve Doğu Avrupa kökenli Aşkenaziler ile İtalyan Aşkenazileri'ne (Franko) ev sahipliği yapmıştır. Osmanlı Devleti ayrıca, XVI. yüzyılın başlarından itibaren İspanya sürgününden kaçan Sefarad kökenli İber yahudilerine kapılarını açmış ve bu yüzyıl boyunca Osmanlı yahudi cemaati dinî, ilmi ve kültürel açıdan dünya Yahudiliğinin lideri konumuna yükselmiştir. Osmanlı yönetiminde (zimmî statüsündeki) yahudiler, sivil konularda kısıtlayıcı hükümlere ve imparatorluğun ekonomik ve siyasal sıkıntı yaşadığı dönemlerde baskıya mâruz kalmalarına rağmen özellikle Fâtih Sultan Mehmed, II. Bayezid, Yavuz Sultan Selim ve Kanûnî Sultan Süleyman gibi güçlü padişahların idaresinde ve ilk defa Fâtih tarafından irat edilip sonraki dönemlerde yenilenen "tolerans fermanları" doğrultusunda istedikleri bölgelere yerleşip istedikleri mesleği icra etme, seyahat yapma, inançlarını uygulama, eğitim ve kültür teşkilâtlarını kurma, hatta yeni sinagog tesis etme noktasında daha önce görülmemiş bir serbestliğe sahip olmuşlardır. Kimi zaman devlet otoritelerinin müdahalesine rağmen çoğunlukla kendi iç işlerinde özgür bırakılan Osmanlı yahudileri yerel farklılıkların korunduğu bir yapılanma içine girmiştir. Osmanlı Devleti'nin sağladığı dinî serbestinin yanında siyasal ve ekonomik güven ortamı dolayısıyla XVI. yüzyılda Polonya'nın yanında Osmanlı ülkesi yahudilerin en yoğun yaşadığı ülkelerin başında yer almıştır. Her dinî grubun devlete verdiği cizye ve haraç karşılığı kendi iç işlerinde özerk olması ve askerlikten muaf tutulması esasına dayanan Osmanlı millet sistemi, genel olarak gayri müslimlerin ve özel olarak yahudi-

YAHUDİLİK

Ay-yıldızlı tepelikleri bulunan rimonimler ve minare şeklindeki hanukiya (hanuka kandilleri) (Türk Mücevherleri Müzesi – Galata)

lerin kendi toplum bütünlüklerinden ve dinî-etnik kimliklerinden vazgeçmeksizin devletin siyasal ve ekonomik işleyişinde etkin rol oynamalarına ve devlet kademelelerinde üst düzeylere çıkmalarına imkân tanımıştır. Bunun yanında bankacılık, ticaret, liman ve gümrük idaresi, silâh üretimi, dokumacılık ve dericilik konularında deneyimli olan, matbaa tekniğini beraberlerinde getiren İber yahudilerinin Osmanlı topraklarına yerleşmesiyle birlikte İstanbul, XVI. yüzyılın ikinci yarısında yahudilerin yoğun biçimde yaşadığı Selânik ve Safed'in yanı sıra en önemli yahudi merkezi haline gelmiştir. Yahudi din akademilerinin (yeşiva) bulunduğu İstanbul'da 1493'te David ve Samuel İbn Nahmiyas kardeşler tarafından ilk matbaa kurulmuş, burada pek çok yahudi klasiği basılmıştır. En çok yahudinin yaşadığı Selânik ise 1515'te kurulan matbaanın yanı sıra kütüphaneleri, akademileri, tabii bilimlerin öğretildiği okulları ve mistik çalışmalara verdiği destekle İstanbul ile yarış halinde olmuştur. İmparatorluğun üçüncü büyük yahudi nüfusunu barındıran ve günümüzde İsrail Devleti sınırları içinde yer alan Safed ise dönemin büyük yahudi mistiklerinin yetiştiği önemli bir kabala merkezi halinde öne çıkmıştır. Daha küçük bir yahudi nüfusunun yaşadığı Edirne, Bursa, Şam, Kahire ve Kudüs yahudi cemaatleri de kendi akademilerine, dinî ve sivil liderlerine sahip olmuştur. Siyasal alanda ise kendi imkânlarıyla sıvırlan yahudilerden başka Nasi, Acıman ve Eşkenazi gibi önemli yahudi ailelerinin fertleri elçilik, malî işler sorumluluğu, eyalet yöneticiliği, sarrafbaşı-

lık ve II. Murad'dan itibaren süregelen bir uygulama ile saray hekimliği ve danışmanlık gibi görevlere getirilmiştir. Osmanlı hânedanının kadın üyelerine danışman olarak hizmet veren üst düzey yahudi kadınları da devlet siyasetinde etkili olmuştur.

E) Modern Dönem. 1. Sabataycılık ve Hasidilik Hareketlerinin Doğuşu. Ortaçağ dönemini izleyen erken modern dönemde tesiri bugüne kadar gelen iki önemli hadise vuku bulmuştur. Bunlardan ilki hem Osmanlı hem de Avrupa yahudilerini etkileyecek şekilde, Osmanlı topraklarında Sabataycılık ya da "dönmelik" olarak bilinen mesihî hareketin ortaya çıkması, diğeri, bundan bir asır sonra Polonya yahudileri arasında Rabbânî Yahudiliğe alternatif olarak mistik karakterli Hasidilik hareketinin doğması ve bunun diğer Doğu Avrupa yahudi cemaatlerine yayılmasıdır. Sabataycılık hareketi bir Osmanlı yahudisi olan Sabatay Sevi adlı mistiğin 1665 yılında dünya yahudilerinin mesih beklentisi içinde olduğu bir dönemde mesihlik iddiasında bulunmasıyla başlamıştır. Bilhassa kripto-yahudilerin desteğini alan bu mesihî hareket, yahudi din otoritelerinin şikâyeti üzerine Osmanlı divanında sorgulamaya alınan ve ölüm-kalım arasında kalan Sabatay Sevi'nin müslüman olmasıyla heretik ve gizli bir harekete dönüşmüştür. Sevi'nin ölümünden sonra üç kola (Ya'kübîler, Karakaşlar ve Kapancılar) ayrılan Sabataycılık, bu kollardan Selânik merkezli Karakaş grubunun liderliğini yapan, Sevi'nin ruhunu taşıdığı iddiasıyla mesih ve tanrı mertebesine çıkartılan Baruhya Russo'nun (Osman Baba) radikal öğretisi yoluyla XVIII. yüzyılda Osmanlı toprakları dışındaki yahudi çevrelerini de etkilemiştir. Russo ile bağlantısı olduğu bilinen ve Sevi'den bir asır sonra Polonya'da mesihlik iddiasında bulunup ardından Katolikliğe geçen Jacob Frank (Ya'kov ben Yuda Leib) ve taraftarları Doğu Avrupa'da (Galiçya, Ukrayna, Macaristan) yeni bir dönme hareketi (Frankizm) başlatmışlardır. Radikal Sabataycılar ve Frankistler, kurtuluşun tam anlamıyla tesisine kadar imanlarını gizli tutmayı ve kötülükle iş birliği halinde görünmeyi mesihî sürecin gereği kabul etmişlerdir. Hasidilik hareketi ise XVIII. yüzyılın ortalarında bir Polonya yahudisi olan Yisrael ben Eliezer (Baal Şem-Tov) isimli kabalacı etrafında gelişmiştir. Bu hareketin bilhassa Ukrayna-Polonya bölgesindeki dağınık ve Rabbânî ilim merkezinden (Litvanya) uzak kırsal bölgelerde yaşayan yahudi kesim arasında rağbet görmesi bazı sosyoekonomik ve dinî sebeplere dayandırılmıştır.

Bunların başında, söz konusu yahudi cemaatinin siyasal ve ekonomik açıdan sıkıntı ve baskı ortamında yaşaması ve sıkça katliama mâruz kalması (en önemlisi 1648'deki Kmielnitzki katliamı), Rabbânî Yahudiliğin dogmatik ve resmî yapılanması içinde mânevî ihtiyaçlarına cevap bulamaması ve kurtarıcı mesih beklentilerinin hüsranla sonuçlanması gelmektedir. Bu hareket, Rabbânî Yahudiliğin ön gördüğü dinî kuralcılık ve Tevrat çalışması yerine dinî coşku ve dinî şahsiyet unsurlarına ağırlık vererek bireylerin günlük faaliyetlerine kutsiyet atfetmek suretiyle fakir ve eğitimsiz yahudileri kucaklayan popüler ve eşitlikçi bir anlayış ortaya koymuştur.

2. Yahudilerin Özgürleşmesi ve Modern Yahudi Mezheplerinin Doğuşu. Modern dönem öncesi yahudi toplumları, bilhassa Avrupa ülkelerinde mâruz kaldıkları baskılara ve getto düzenine rağmen coğrafi ve kültürel farklılaşmaların ötesinde yaşadıkları ülkelerde büyük ölçüde homojen yahudi cemaatleri oluşturmuş, rabbilerin otoritesi ve yahudi şeriatının (halakha) rehberliği doğrultusunda temel dinî konularda ortak bakış açısında birleşmişlerdir. XVIII. yüzyıl Aydınlanma düşüncesine paralel olarak ortaya çıkan ve yahudileri içinde yaşadıkları hristiyan toplumlara entegre etme ve modernleştirme amacı taşıyan yahudi Aydınlanma hareketi, bir asır sonra da yahudilerin siyasal ve sosyal açıdan özgürleşme sürecine girmesiyle birlikte yahudiler yaşadıkları ülkelerde eşit vatandaşlık hakkı elde etmişlerdir. Fakat bu modernleşme ve özgürleşme sürecinde Yahudilik ve yahudi kimliği hem biçim hem içerik bakımından ciddi değişime ve kırılmaya uğramıştır. Başta Fransa, Almanya ve İngiltere olmak üzere Aydınlanma ruhunun etkilediği Batı Avrupa ülkelerinde XIX. yüzyıl başlarında ortaya çıkan yahudilerin özgürleşmesi süreci bir nevi "sosyal kontrat" şeklinde uygulamaya konmuştur. Yahudilere yaşadıkları toplumlara entegre olacak biçimde millî kimliklerinden vazgeçmeleri, dinî kurumlarını ve dinî hayatlarını modern toplumun değerlerine ve ideallerine uygun hale getirmeleri şartıyla eşit vatandaşlık imkânı tanınmıştır. Böylece yahudilerin topluluk olma niteliği ve gelenek ile geleneğe dayalı dinî otoritenin yahudi toplumu üzerindeki belirleyici ve birleştirici etkisi ortadan kaldırılmıştır. Din olgusunun sosyal alanı dışlayacak biçimde bireysel boyuta indirildiği bu süreç, dinî ve etnik unsurları bir arada barındıran Yahudiliği yahudi toplumunun varlık sebebi ve başlı başına kimliği olmaktan çı-

karıp sıradan ve modern anlamıyla bir din (inanç sistemi), yahudi kimliğinin ferdi ve cüz'î bir parçası haline getirmiştir. Yahudi kimliğinin bütünlüğünün bozulması süreci aynı zamanda Yahudiliğin dinî-etnik ekseninde radikalleşmesi ve sekülerleşmesiyle sonuçlanmıştır. Bu doğrultuda yahudi dinî Rabbânî-Hasidi ayrışmasında olduğu gibi sadece biçim açısından değil temel esaslar, değerler ve ayırt edici sınırlar üzerinde de kendini gösteren bir nevi cemaatleşme ve kutuplaşma sürecine girmiştir. Bu sürecin gözle görülür en önemli sonuçlarından biri XIX. yüzyılda Alman yahudi cemaati içerisinde ortaya çıkan, daha sonra Kuzey Amerika ve diğer Batı Avrupa ülkelerindeki yahudi cemaatlerine de taşınan modern yahudi hareketlerinin doğuşudur. Başlangıçta Reform, Pozitif-tarihsel ekol ve Yeni Ortodoksluk diye adlandırılan bu üç büyük modern yahudi hareketi, modernleşme sürecinin yol açtığı otorite boşluğunda gerek asimilasyona gerekse katı gelenekselci anlayışa alternatif olarak meydana gelmiş oluşumlar biçiminde değerlendirilmelidir. Bu süreçte kendilerini Tevrat'a bağlı yahudiler diye nitelendiren geleneksel yahudi din âlimleri modernleşmenin ve buna paralel reformcu girişimlerin "yıkıcı etkisi"ne karşı Tevrat'ı esas almak suretiyle her türlü değişime ve yeniliğe karşı çıkmışlardır. Reform, Pozitif-tarihsel ekol ve Yeni Ortodoksluk hareketlerinin öncülüğünü yapan Aydınlanmacı yahudi din adamı ve âlimleri ise Yahudiliği farklı derecelerde de olsa yeni şartlar doğrultusunda yeniden yorumlama yoluna gitmişlerdir. Fakat bu hareketlerden her biri bir önceki grubun aşırılığına tepki şeklinde ortaya çıkmış, böylece liberal bakış açısından gelenekselcilğe uzanan yelpazede daha sonraki adlandırmayla Reformist, Muhafazakâr ve Ortodoks yahudi oluşumları nitelendirmesiyle yerlerini almışlardır. Ortodoksluk açısından bakıldığında diğer yahudi cemaatleri hâlâ meşruiyeti ve dolayısıyla temsil gücü bulunmayan hareketleri ifade etmektedir. Daha ziyade Hasidilik ve Rabbânî Yahudilik ayrımının etkisinde kalan Doğu Avrupa (Rusya, Polonya, Litvanya ve Romanya) Aşkenazi cemaatleriyle o dönem büyük ölçüde Osmanlı hâkimiyetindeki müslüman coğrafyada (Kuzey Afrika, Anadolu ve Balkanlar) yaşayan Sefarad cemaatleri söz konusu olduğunda ise her iki yahudi toplumu da hristiyan Batı Avrupası'na has Aydınlanma ve buna paralel özgürleşme sürecini aynı biçimde yaşamadığından homojen yapısını büyük ölçüde koruduğu görülmektedir. Gerek Do-

ğu Avrupa gerekse Osmanlı yahudileri arasında benzeri bir cemaatleşme yerine, bağlı bulundukları toplumların modernleşme tecrübelerine paralel olarak ferdi temelde ortaya çıkan dindar ve seküler şeklindeki çeşitliliğin yanı sıra türlü nasyonalist ve sosyalist-enternasyonalist akımlar etkili olmuştur. Seküler yahudi milliyetçiliği hareketi siyonizm bunların başında gelmektedir. Batı Avrupa toplumlarında etkili olan yahudilerin özgürleşmesi sürecine karşılık Doğu Avrupa yahudilerinin bu sürecin dışında kalması, aynı zamanda söz konusu demokratik toplumlarda ırka dayalı yahudi düşmanlığının ortaya çıkması karşısında, dünya yahudilerini tarihî vatanları olan Filistin'de tekrar millet halinde bir araya getirme ve burada bağımsız bir yahudi devleti kurma amacıyla ortaya çıkan, bilhassa baskı altındaki Doğu Avrupa yahudileri arasında taraftar bulan siyonizm, üç büyük yahudi hareketinin yanı sıra modern yahudi tarihini ve kimliğini şekillendiren bir diğer önemli unsur olmuştur. Üç büyük modern yahudi oluşumu esasen yahudileri dinî ya da dinî-etnik bir topluluğun fertleri olarak içinde yaşadıkları toplumlara entegre etme girişimleri biçiminde ortaya çıkmıştır. Siyonizm ise bir millet diye tanımladığı yahudi toplumunu dünya tarihine ve siyasetine entegre etmeyi, bu şekilde yahudilerin yaşadığı sürgün hayatını ve buna paralel yahudi sorununu sona erdirmeyi amaçlamış, bu doğrultuda Filistin'e toplu yahudi göçünü başlatmıştır.

3. Yahudi Soykırımı ve İsrail Devleti'nin Kuruluşu. Modernitenin ön gördüğü demokratikleşme ve yahudilere eşit vatandaşlık hakkı vermek suretiyle onları hristiyan Avrupa toplumlarına entegre etme süreci başından beri hristiyan dünyasına mal olan yahudi problemini çözemediği gibi beraberinde eski tip din merkezli yahudi aleyhtarlığı yerine antisemitizm diye adlandırılan ırka dayalı yahudi düşmanlığını getirmiştir. İlk ciddi tezahürü bir asır önce yahudi özgürleşmesinin başladığı Fransa'da ortaya çıkan (Dreyfus skandalı) bu yahudi düşmanlığı Almanya'da ırkçı Nazi yönetiminin iktidara gelmesi (1933) ve kısa süre sonra işgal ettiği Avrupa ülkelerinde farklı dinî, etnik ve siyasal grupların yanı sıra özellikle yahudiler üzerinde sistemli bir soykırım başlatmasıyla doruk noktasına ulaşmıştır. Alman Nazi yönetimi tarafından Fransa ve İtalya'daki yönetimlerin desteğiyle, II. Dünya Savaşı süresince (1939-1945) Avrupa yahudilerine uygulanan ve bunların üçte ikisinin yok ol-

masıyla sonuçlanan büyük soykırım 4000 yıllık yahudi tarihinin en korkunç, aynı zamanda siyasal, kültürel ve teolojik sonuçları açısından en önemli olaylarından biri kabul edilmektedir. Batı dillerinde "holocaust" (holocaust) diye adlandırılan, İbrânîce'de "felâket" mânasında "şoah" kelimesiyle karşılanan bu hadise, modern yahudi teolojisi üzerine XX. yüzyılın son çeyreğinde ortaya konan tezlerde teolojik sonuçları bakımından Sînâ ahdine, siyasî neticeleri bakımından mâbedin yıkılmasına denk bir hadise olarak görülmüştür. Bu hadisenin doğurduğu neticelerin başında, savaşın sona ermesinden ve Nazi toplama kamplarının boşaltılmasından üç yıl sonra 1948'de, mevcut yahudi mülteci sorununu çözmek ve hayatta kalan Avrupa yahudileriyle yaşadıkları ülkelerde baskı gören bütün dünya yahudilerine bir yurt sağlamak adına siyonist liderlerin öncülüğü ve Amerikan yönetiminin desteğiyle Filistin topraklarında modern İsrail Devleti'nin kurulması gelmektedir. İsrail Devleti'nin kurulmasıyla yahudi mülteci sorunu çözüme kavuşsa da bu defa yarım milyon üzerinde Filistinli'nin topraklarından çıkarılması sebebiyle hâlâ sürmekte olan yeni bir mülteci sorunu ortaya çıkmıştır. Hadiseye Yahudilik açısından bakıldığında siyonizm adına politik bir zafer ve II. Dünya Savaşı'nda yaşanan yıkım tecrübesinin bir nevi antitezi olarak görülen İsrail Devleti'nin kuruluşu, mesîhî çağrışım da yapacak şekilde yahudilerin millî ve dinî kurtuluş sürecinin başlangıcı diye yorumlanmıştır. Bu yıkım ve diriliş sürecinin bir diğer sonucu ise dünya Yahudiliğinin merkezinin Ortaçağ'ın büyük bir bölümünde ve modern dönem boyunca dünya yahudilerine ev sahipliği yapan Avrupa'dan, XX. yüzyılın başından itibaren önemli bir yahudi göçü alan Amerika Birleşik Devletleri'ne ve yeni kurulan İsrail Devleti'ne kaymasıdır.

4. İsrail ve Diaspora. Dünya yahudi nüfusuyla ilgili olarak 13,5 ile 15,5 milyon arasında değişen rakamlar verilmektedir. North American Jewish Databank'ın yaptığı bir araştırmaya göre 2010 yılı itibarıyla dünya yahudilerinin sayısı 13.428.300'dür ve bu rakam toplam dünya nüfusunun % 0,2'sine denk gelmektedir. Dünya yahudilerinin büyük kısmı (% 84,5) İsrail'de ve Kuzey Amerika'da, geri kalanı ise (% 15,5) başta Avrupa ve Güney Amerika olmak üzere dünyanın diğer bölgelerinde yaşamaktadır. İsrail hariç tutulduğunda Kanada genel ülke nüfusuna oranla en çok yahudinin yaşadığı (% 11,8) ülkedir. Orto-

YAHUDİLİK

doks ya da geleneksel Yahudilik, en önemli istisnası Amerika Birleşik Devletleri olmak üzere çoğu ülkede baskın yahudi mezhebinin teşkil etmekte, bununla birlikte en hızlı büyüyen grup olan Ortodoks yahudilerin (dine bağlı kalanlar anlamında) sayısı dünya yahudi nüfusunun üçte birinden biraz fazlasına denk gelmektedir.

En Fazla Yahudi Nüfusa Sahip Ülkeler

İsrail (+Batı Şeria, Doğu Kudüs)	5.703.700	(6.016.500)
Amerika Birleşik Devletleri	5.275.000	(6.700.000)
Fransa	483.500	(580.000)
Kanada	375.000	(450.000)
İngiltere (UK)	292.000	(350.000)
Rusya	205.000	(400.000)
Arjantin	182.300	(270.000)
Almanya	119.000	(250.000)
Avustralya	107.500	(125.000)
Brezilya	95.600	(125.000)
Ukrayna	71.500	(145.000)
Güney Afrika Cumhuriyeti	70.800	(80.000)
Macaristan	48.600	(100.000)
Meksika	39.400	(42.000)
Belçika	30.300	(40.000)
Hollanda	30.000	(43.000)
İtalya	28.400	(35.000)
Şili	20.500	(30.000)
İsviçre	17.600	(25.000)
Türkiye	17.600	(21.000)
Uruguay	17.500	(25.000)
Belarus	16.500	(33.000)
İsveç	15.000	(25.000)
İspanya	12.000	(15.000)
Venezuela	12.000	(14.500)
İran	10.400	(12.000)
Letonya	9.700	(19.000)
Romanya	9.700	(18.000)
Avusturya	9.000	(15.000)

(Sergio Della Pergola, "World Jewish Population, 2010", Mandell L. Berman Inst., North American Jewish Databank; listede yer alan parantez dışı rakamlar din veya etnik bakımdan yahudi olan ve başka bir dine geçmemiş yahudilerin sayısını göstermekte, parantez içi rakamlar ise başka dinlere geçmiş yahudilerle yahudi babadan olanları da içermektedir.)

Kurulduğunda 650.000 yahudiye (toplam nüfusun % 33'ü) sahipken günümüzde toplu göçler yoluyla en fazla yahudinin yaşadığı ülke konumuna gelen İsrail'de 2010 yılı itibarıyla yahudi nüfusu toplam ülke nüfusunun % 75,4'üne tekabül etmektedir (Central Bureau of Statistics, İsrail). Dinî, etnik, kültürel ve siyasal kutuplaşmaların yoğun biçimde görüldüğü İsrail yahudi toplumu, İsrail-Filistin çatışmasının ve İsrail-diyaspora eksenli rekabetin yanı sıra Aşkenazim-Sefardim / Mizrahim, İsrail'de doğan-göçle gelen, siyonist-anti-si-

yonist / post-siyonist ve en önemlisi seküler-dindar şeklindeki kampaşmalara sahne olmaktadır. Etnik yapılanma açısından hiyerarşik bir düzen içinde Aşkenazim (Avrupa, Amerika, Avustralya ve Güney Afrika Cumhuriyeti yahudileri), Sefardim (Türkiye, Fas, Cezayir ve Tunus yahudileri) ve Mizrahim'in (Irak, Suriye, Lübnan, İran, Yemen, Etiyopya, Kafkas, Kürt ve Hint yahudileri) yanı sıra az sayıdaki Karâî yahudiden meydana gelmektedir. Dinî yapılanma noktasında ise farklı dindarlık seviyelerine göre gruplara ayrılmaktadır. 2000'li yıllar itibarıyla toplumun çoğunluğu kısmen veya tamamen sekülerlerle (hiloni) büyük ölçüde veya geleneksel mânâda dindarlardan (dati ve masorati) oluşmakta, koyu dindar grup ise (haredi) nispeten küçük bir kesime tekabül etmektedir. İsrail'deki seküler yahudi kesimi, millî kimliğin bir gereği olarak dinî kurallara di-yasporadaki seküler yahudilerden daha çok uymaktadır. Kuruluşundan bu yana bir yahudi devleti kimliğine sahip olan, etnik demokrasinin uygulandığı İsrail, kamu alanına yönelik pek çok kuralın yahudi dinî hukukuna göre belirlendiği, dinî gruplara ait bağımsız eğitim kurumlarının bulunduğu, dinî partilerin aktif biçimde ve artan oranda siyasete katıldığı bir yapılanmayı sürdürmektedir. Resmî Yahudilik anlamında sadece Ortodoksluğun kabul gördüğü, Ortodoks dışı grupların

yalnız örgütlenme düzeyinde aktif olduğu İsrail'de dindar-seküler kutuplaşması en önemli gerginlik noktasını teşkil etmektedir.

Diyaspora Yahudiliği'nin en önemli temsilcisi liderlik konusunda İsrail'le rekabet halindeki Amerika yahudileridir. Amerika'nın ilk yahudi göçmenleri İspanya sürgününde gelen Sefaradlar'dır; sonraki dönemlerde bilhassa XIX. yüzyıldan itibaren yoğun biçimde Orta ve Doğu Avrupa'dan gelen Aşkenazi göçmenleri Amerikan Yahudiliği'nin ana damarını oluşturmaktadır. Günümüzde çoğunluğunu Aşkenazi kökenlilerin meydana getirdiği Amerika yahudilerinin üçte birlik kısmı cemaat mensubiyeti bulunmayan seküler yahudilerden teşekkül etmektedir. Cemaat mensubu olan üçte ikilik bölüm ise çoğunlukla Reformist ve Muhafazakâr gruplardır. Buna karşılık Ortodokslar sayıca daha küçük fakat artış gösteren kesimi, bir nevi Tanrısız Yahudiliği temsil eden Yeniden Yapılanmacı ve Hümanist yahudi grupları ise çok küçük bir kesimi oluşturmaktadır. Amerika yahudileri, Ortodoks cemaatin yanı sıra Muhafazakâr cemaatin küçük bir kısmı hariç ekseriyetle dinî uygulamaya, bayram ve düzenli ibadete rağbet etmemektedir. Dinî inanç ve pratikten ziyade liberalizm, sosyal adalet ve demokrasi ilkelerini yahudi kimliğinin önemli belirleyicileri olarak gören Amerika yahudileri için genel Amerikan siyasî eğilimine paralel şekilde İsrail'e bağlılıkla holokost bilinci kimliklerinin önemli unsurlarındandır. Amerikan toplumuna bütünüyle entegre olan, bununla birlikte yüksek oranlara (% 50'ler) varan cemaat dışı evliliklerin ve düşük oranlı doğumların görüldüğü, bir dinî müessese olarak Yahudiliğin azaldığı Amerikan yahudi toplumu, yahudi kimliğini uzun vadede sürdürüp sürdüremeyeceği sorunuyla karşı karşıya bulunmaktadır.

Daha geleneksel biçimde yapılanmış, önemli ölçüde Sefarad unsura sahip Latin Amerika yahudi topluluklarında (Arjantin, Meksika, Uruguay, Venezuela) Ortodoks Yahudilik hâkim unsuru oluşturmakta, benzer şekilde hem Aşkenazi hem Sefarad nüfusuna sahip Kanada'da Ortodoks Yahudilik ve hemen arkasından Muhafazakâr Yahudilik en güçlü iki mezhebi teşkil etmektedir. Brezilya ve Şili yahudi toplumlarında ise Ortodoks dışı gruplar güçlenmektedir. Öte yandan çoğu Avrupa yahudi topluluklarında (Almanya, Rusya, İngiltere, Fransa vb.) Ortodoksluk ya da geleneksel Yahudilik en güçlü mezhep ol-

Galata'da Aşkenaz Sinagogu'nun içinden bir görünüş

ma konumunu muhafaza etmekte, Güney Afrika Cumhuriyeti ve Avustralya'da ise tek mezhep olmaktadır. Ancak Fransa'da Arjantin örneğinde görüldüğü gibi Sefarad kesimi geleneksel dindarlığı sürdürürken Aşkenazi kesimi büyük oranda asimilasyona uğramış durumdadır. Buna karşılık İngiltere'de ve Rusya'da Ortodoks dışı gruplar, bilhassa Reformist Yahudilik güç kazanmaktadır. Macaristan'da ise Muhafazakâr Yahudiliğe yakın bir Yahudilik (neolog) hâkim durumdadır.

BİBLİYOGRAFYA :

F. Josephus, *The Complete Works* (trc. W. Whiston), Nashville 1998, s. 416-417, 426-427; L. W. Schwarz, *Great Ages and Ideas of the Jewish People*, New York 1956; J. Parkes, *A History of the Jewish People*, Middlesex 1969; D. Rudavsky, *Modern Jewish Religious Movements: A History of Emancipation and Adjustment*, New York 1979; N. de Lange, *Judaism*, Oxford-New York 1987; a.mlf. – M. Freud-Kandel, *Modern Judaism*, Oxford 2005; *Cambridge History of Judaism II: The Hellenistic Age* (ed. W. D. Davies – L. Finkelstein), Cambridge 1989; C. S. Liebman – S. M. Cohen, *Two Worlds of Judaism: The Israeli and American Experiences*, New Haven 1990; *The Jews of the Ottoman Empire* (ed. A. Levy), Princeton 1994; L. Koehler – W. Baumgartner, *The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament* (trc. M. E. J. Richardson), Leiden 1994, I, 220, 234, 347; Ahmet Hikmet Eroğlu, *Osmanlı Devleti'nde Yahudiler: XIX. Yüzyılın Sonuna Kadar*, Ankara 1997; D. Biale, *Cultures of the Jews*, New York 1999; H. Küng, *Judaism: Between Yesterday and Tomorrow*, New York 1999; *Cambridge History of Judaism III: The Early Roman Period* (ed. W. Horbury v.dğr.), Cambridge 1999; L. L. Grabbe, *Judaic Religion in the Second Temple Period: Belief and Practice from the Exile to Yavneh*, London 2000; *Contemporary Jewries: Convergence and Divergence* (ed. E. Ben-Rafael v.dğr.), Leiden 2003; D. Cohn-Sherbok, *Judaism: History, Belief and Practice*, London-New York 2003; J. Neusner, "Defining Judaism", *The Blackwell Companion to Judaism* (ed. J. Neusner – A. Avery-Peck), Oxford 2003, s. 3-8; a.mlf., *Judaism: The Basics*, London-New York 2006; K. Atkinson, *Judaism*, Philadelphia 2004; *Cambridge History of Judaism IV: The Late Roman-Rabbinic Period* (ed. S. Katz), Cambridge 2006; R. Goldenberg, *The Origins of Judaism: From Canaan to the Rise of Islam*, Cambridge 2007; Salime Leyla Gürkan, "Türkiye Yahudileri", *Yaşayan Dünya Dinleri* (ed. Şinasi Gündüz), Ankara 2007, s. 266-275; a.mlf., *Yahudilik*, İstanbul 2012; Nuh Arslantaş, *İslam Toplumunda Yahudiler*, İstanbul 2008; A. Mittleman, "Judaism: Covenant, Pluralism and Piety", *The New Blackwell Companion to the Sociology of Religion* (ed. B. S. Turner), West Sussex 2010, s. 340-363; M. L. Satlow, "Defining Judaism: Accounting for 'Religions' in the Study of Religion", *Journal of the American Academy of Religion*, LXXIV/4 (2006), s. 837-860; Sergio Dellapergola, *World Jewish Population, 2010*, Mandell L. Berman Inst., North American Jewish Databank (www.jewishdatabank.org).

SALİME LEYLA GÜRKAN

III. KUTSAL METİNLER ve DİNİ LİTERATÜR

Yahudilik kitabı bir dindir ve Hristiyanlığın aksine dinin merkezine kutsal kitabı koymakta, bu yönüyle İslâm'a benzetilebilir. Yahudi inancına göre Mûsâ peygamberlerin en büyüğüdür, ancak yahudi dininin temeli Mûsâ ve onunla ilgili telakkiler değil kutsal kitabı Tevrat'tır. Hristiyanlık'ta ise dinin temel niteliklerini Hz. İsa'ya dair özellikler meydana getirir ve İsa'nın biyografisi olan İnciller, İsa'nın hayatını ve mesajını içermesi yönünden bir değer ifade etmektedir. Yahudilik'te kutsal metinler ve dinî literatür denilince öncelikle başta Tevrat olmak üzere Ahd-i Atîk, yahudilerce Şifahî Tora (Torah) diye adlandırılan Mişna ve Talmud ile kutsal kitabın tefsiri kabul edilen midraşik literatür anlaşılmaktadır. Mistik ve apokrifal literatür de bu kapsamda ele alınabilir.

A) **Yahudi Kutsal Kitabı.** Yahudi kutsal kitabına Rabbânî literatürde "bible" kelimesinin İbrânice karşılığı olarak "ha-seferim" (kitaplar) denildiği gibi "sifre ha-kodeş" (kutsal kitaplar) ve "kitve ha-kodeş" (kutsal yazılar) adı da verilmektedir. Fakat alışılmış yaygın isim Tanah'tır (Tanakh), bu da yahudi kutsal kitabını teşkil eden üç bölümün isimleri olan Tora, Neviim ve Ketuvim'in baş harflerinden meydana gelen suni bir kelimedir (*The Oxford Dictionary of the Jewish Religion*, s. 121). Tanah'a Batı dillerinde Ancien Testament (Fr.), Old Testament (İng.) ve Alten Testamentum (Alm.) denilmektedir; Arapça karşılığı el-Ahdü'l-kadîm, Türkçe karşılığı Ahd-i Atîk veya Eski Ahid'dir. Ancak hristiyanlara ait olan bu adlandırma yahudilerce kullanılmamakta, yahudi kutsal kitabının tamamını içindeki en önemli bölüm olan Tevrat'tan dolayı Tevrat diye adlandırılmaktadır. Tevrat ismi geniş anlamıyla Mûsâ peygambere Sînâ'da Tanrı tarafından verildiği kabul edilen bütün yazılı ve sözlü öğretileri (Tevrat ve Talmud), Ahd-i Atîk olarak bilinen yazılı yahudi kutsal kitap literatürünün tamamını (Tanah) ve her dönemin ihtiyaçları doğrultusunda gelişerek bugüne kadar gelen yahudi hukukunu ifade eder. Geleneksel yahudi inancına göre Tanrı, Mûsâ peygambere yazılı Tevrat'a ilâveten onun yorumunu şifahî olarak bildirmiş ve Şifahî Tora adı verilen bu Tevrat nesilden nesile aktarıldıktan sonra milâdî III. yüzyılın başlarından itibaren yazıya geçirilmiştir. Tanah yahudilerin tasnifine göre toplam yirmi dört (Josephus'a göre yirmi iki), Katolikler'in tasnifine göre ise otuz dokuz kitaptan müteşekkil zengin muhtevalı bir

literatürdür, tek bir kişi tarafından belli bir dönemde yazılmayıp uzun asırlar içerisinde kaleme alındığı için dilinde ve üslûbunda farklılıklar söz konusudur.

Yahudi kutsal kitabı Tora, Neviim ve Ketuvim olmak üzere üç bölüme ayrılmaktadır. 1. Tora (Tevrat). Beş kitaptan oluşmaktadır; bunlara İbrânice'de Bereşit (Tekvîn = Yaratılış), Şemot (Huruç = Mısır'dan Çıkış), Va-yikra (Levililer), Bemidbar (Sayılar) ve Devayim (Tesniye) denilmektedir. Tevrat'ı milâttan önce III. yüzyılın ortalarında Yunanca'ya çeviren mütercimler bu bölümlere içeriklerini yansıtan isimler vermişlerdir; Kitâb-ı Mukaddes'in Türkçe tercümesinde de bu isimlerin Türkçe karşılıkları kullanılmıştır. Tevrat Ezrâ ve Nehemya dönemlerinden itibaren beş bölüme ayrılmış, bu sebeple ona Hamişah humşe Torah adı da verilmiştir. Yahudi geleneğinde Tevrat'ın Tanrı tarafından vahyedildiği ve Mûsâ tarafından yazıya geçirildiği (Tesniye, 31/9), orijinal ve otantik şekliyle günümüze kadar geldiği kabul edilmektedir. Tevrat'ın Tekvîn bölümünde yaratılıştan Yûsuf'un ölümüne kadar geçen, diğer bölümlerde ise Mûsâ'nın dünyaya gelişinden vefatına kadar cereyan eden hadiseler anlatılmaktadır. Bunun yanında Tevrat yahudi şeriatını teşkil eden kuralları da ihtiva etmektedir, dolayısıyla bir adı da şeriat kitabıdır ve özellikle bu yönüyle çok önemlidir. 2. Neviim (Peygamberler). İlk nebîler ve sonraki nebîler olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Bu bölüme Neviim

Galata Zülferis Sinagogu'nda üzerinde Tora tacı ve on emir levhası tasviri bulunan 1924 tarihli "prokhet" (Ehal örtüsü)

